

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ՏԵՂԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1946-1948 թթ.)¹

Համո Սուքիասյան
պ.գ.թ., դոցենտ
Գայանե Ղազարյան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ
Հայաստան

Անտառագիտ

1946-1948թթ. նշանավորվեց տասնյակ հազարավոր հայերի՝ դեպի Խորհրդային Հայաստան ներգաղթով: Այն պատմության մեջ մնաց որպես Մեծ հայրենադարձություն: Մեծ հայրենադարձության կազմակերպչական աշխատանքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում հայրենադարձների տեղավորման, նրանց բնակարանային, առաջին անհրաժեշտության կենցաղային պայմաններով ապահովելու և ինտեգրման խնդիրները: Հողվածում անդրադարձել ենք հայրենադարձների տեղավորման և ինտեգրացման ընթացքում ի հայտ խնդիրներին և դժվարություններին: Նման երևույթների քննարկումը կարևորվում է Խորհրդային Հայաստանի առօրեականության պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից:

Բանայի բառեր՝ հայրենադարձներ, տեղացիներ, տեղավորման գործընթաց, աշխարհայացքի ընկալում, կենցաղային վեճեր, կաշառք:

1946-1948թթ. Մեծ հայրենադարձության կազմակերպչական աշխատանքում կարևոր տեղ են զբաղեցնում հայրենադարձների ընդունման, տեղավորման, նրանց բնակարանային, առաջին անհրաժեշտության կենցաղային պայմաններով ապահովման և ինտեգրման խնդիրները:

Ներգաղթողների տեղաբաշխման հարցը լուծվում էր հենց ընդունման կայաններում: Նրանց տեղափոխությունը կատարվում էր բեռնատար մեքենաներով: Հայրենադարձներին տեղավորում էին Հայկական ԽՍՀ ողջ տարածքում՝ քաղաքներ, քաղաքատիպ ավաններ, գյուղեր՝ սակավաթիվ բացառություններով հաշվի չառնելով նախկինում նրանց քաղաքաբնակ կամ գյուղաբնակ լինելը, ունեցած

¹ Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ ԳԿ-ի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6A225 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

մասնագիտությունը, ինչը նոր միջավայրին հարմարվելու տեսակետից խոչընդոտներ էր ստեղծում և կոնֆլիկտների պատճառ դառնում: 1946 թ. վերաբերող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Ախտայի (Հրազդանի) շրջանի 14 գյուղերում (Ներքին Ախտա, Աղփարա, Մաքրավանք, Աթարբեկյան, Դարաչիչակ, Քաղսի, Սուլակ, Արզաքանդ, Ալափարս, Ֆանտան, Ռնդամալ, Բջնի, Վերին Ախտա, Բաբաքչի) հաստատվել էր 172 ընտանիք (744 անձ): Նրանց համար կառուցվող 26 շենքից 20-ը արդեն ավարտվել էր [8; 2]: Շրջանի ղեկավարությունը հայրենադարձներին օգնում էր անհրաժեշտ պարագաներով ու սննդամթերքով: 1946-1947թթ. հայրենադարձ 132 ընտանիքի իբրև օգնություն տրամադրվել է դրամական միջոցներ, ալյուր, կրուպա, շաքար, օճառ, տնային ամանեղեն, կենցաղային ապրանքներ և այլն [9, թ. 1-2, թ. 6-7, 15, 27-32]: Իսկ 1948թ. Արարատի շրջանի Նովրուզլուի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահության նիստի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ հայրենադարձները վարկ էին ստանում նաև անասուններ ձեռք բերելու համար [7; 1]: Հայրենադարձների տեղավորմանն առնչվող խնդիրները պարբերաբար քննարկվում էին կուսակցական կազմակերպությունների կողմից: Այսպես՝ 1948թ. հոկտեմբերի առաջին օրերին կայացած Բերիայի անվան շրջանի կուսկազմակերպության շրջանային կոնֆերանսում քննության նյութ է հանդիսացել «Հայրենադարձ հայերին ընդունելու, տեղավորելու, աշխատանք տալու և նրանց նկատմամբ հոգատար վերաբերմունք ցույց տալու» հարցը [23]: Նմանատիպ փաստաթղթերից պարզորոշ է, որ հանրապետության կառավարությունը հստակ քայլեր է ձեռնարկել հայրենադարձներին տեղավորելու, նրանց ժամանակավոր և հիմնական բնակարաններով, պարենով և կենցաղային անհրաժեշտ իրերով ապահովելու ուղղությամբ: Մակայն այդ գործընթացը չէր կարող զերծ մնալ թերացումներից և բացթողումներից: Նման երևույթների մասին արձանագրումներ կան հենց պաշտոնական փաստաթղթերում [20; 156-170]: Խնդիրն այն էր, որ Խորհրդային Հայաստանը պատրաստ չէր մի քանի տասնյակ հազար նոր քաղաքացիներ ընդունելու, տեղավորելու և հոգալու նրանց նվազագույն կարիքները: Պատերազմի բեռը նոր-նոր թոթափել փորձող ՀԽՍՀ քաղաքացիները իրենք էլ էին օգնության կարիք գգում:

Հայրենադարձների տեղավորման գործընթացը բոլորովին այլ պատկեր է ստանում հենց ականատես ներգաղթողների հուշերում, ովքեր իրենց վերապրած դրվագները ներկայացնում են որպես իրադարձությունների շղթա, որոնցով նրանք առաջին պատկերացումն էին կազմել հայրենիքի մասին: 1946 թ. Իրանից Հայաստան ներգաղթած Վահան Քամալյանը Հայրենիքի մասին իր առաջին հիշողությունների մասին պատմում է. «Մեզ Ջուլֆայից տարան Միսյան գյուղ: Մենք շոկի մեջ էինք: Ես երեխա էի, բայց հիշում եմ, թե մամաս ու պապաս ոնց էին լացում, որ թողեցին ամեն ինչ ու եկան: Մեզ բոլորիս՝ մի 3 ընտանիք, լցրեցին մի գոմանման տեղում, էնտեղ 10 օր առանց պայմանների ապրեցինք, նոր մի փոքր հողատարածք տվին: Հաց չունեինք ուտելու, ամբողջ օրը լաց էինք լինում... Էդ ժամանակ արդեն ծնողներիս աչքին էլ

հայրենիք չէր երևում» [13]: Հայրենադարձի հուշերից ակնհայտ երևում է, որ եղած ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմանները մի կողմ էր նետել այն մղիչ ուժը, որը նրանց ստիպել էր Հայաստան գալ: Շատ դեպքերում հայրենադարձներն ամբողջությամբ իրենց էին մեղադրում ստեղծված վիճակի համար, քանի որ լսել էին հայրենիքի ոչ բարվոք դրության մասին, բայց կուրորեն չէին հավատացել ու հայրենադարձվել էին [16; 133]: Շատերին ահուսարսափ էր պատճառում հենց միայն այն միտքը, որ նրանց որպես «զանգվածի» տեղափոխում էին բեռնատար մեքենաներով և անտեսվում էր իրենց մասնագիտական ունակություններն ու պահանջները: Հայրենադարձ Դավիթ Դավթյանն այդ մասին պատկերավոր գրում է. «Ներգաղթի կոմիտեի պաշտոնյաները խորհրդավոր տեսք ընդունելով ռուսերեն խոսքեր էին փոխանակում և ցույց էին տալիս ինչ-որ բաներ մեր գործերի մեջ: Նրանք, ըստ երևույթին, չէին էլ պատկերացնում, թե իրենց դեմ գտնվողներս ինչպիսի հոգեբանական խոր և զգայացունց, սրտատրոփ սպասողական վիճակում ենք: Վճռվում էր մեր ապագան, մեր հետագա ճակատագիրը» [4; 27]:

Տեղավորման ընթացքում ներգաղթողները բախվում էին նաև հայաստանյան գյուղական միջավայրի հետ: Պատահականության սկզբունքով նրանց բաժին ընկած գյուղերում սպասվում էր կենցաղային տարրական պայմանների բացակայություն, որին գումարվում էր նաև գյուղացիների կրթական ցածր մակարդակը: Նման պայմաններում տեղի էին ունենում նաև զավեշտալի դեպքեր, որոնք առավել քան պատկերավոր են նկարագրում իրավիճակը: Այսպես՝ Էմիլյա Օհանյանը պատմում է. «Ես ծնվել եմ մոխիրների վրա: Թոնիրից մոխիրը հանում, փռում են մի տեղ և ծնունդը ընդունում են մոխիրի վրա: Հաջորդ զավեշտը լինում է այն, որ իմ ծնունդը գրանցում են մի քանի ամիս հետո, երբ ձյունը հալվում է, ճամփաները՝ բացվում: Գյուղխորհրդի նախագահը գնում է Արթիկ: Գյուղի նորածինների ոչ անուններն է հիշում, ոչ՝ ազգանունները: Օհանյան ազգանունս մոտավոր Հովհաննիսյան է հիշում, իսկ ծնողներիս դրած Աստղիկ անունը չի հիշում, վերցնում ինձ կպցնում է Գերմանիայում կռվի ժամանակ իր սիրած աղջկա՝ Էմիլյայի անունը» [5]:

Տեղավորման ընթացքում հաշվի չէր առնվել նաև այն բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, որը ձևավորվում էր հայրենադարձներին տեղացիների տանը տեղավորելուց հետո: Խնդիրն այն էր, որ շատ դեպքերում, ազատ շենքեր չլինելու պատճառով, հայրենադարձներին տեղավորում էին տեղացիներից բռնի վերցված սենյակներում, ինչն արդեն իսկ խոչընդոտ էր հանդիսանում նորեկների և տեղացիների միջև հարաբերություններ կառուցելու գործում: Դա շատ լավ հասկանում էին հայրենադարձները: Նրանցից Սայենի Պայանն այդ մասին գրում է. «Կարելի է պատկերացնել լուռ դժգոհութիւնը, դժգոհելու իրաւունքից զրկուած այն տանտիրոջ, որ չորս տարի, Հայրենական պատերազմի շրջանին անասանելի դժուարութիւնների. կուրծք տալուց յետոյ հիմա էլ իր մի սենեակը յատկացնելով նորեկ հայերին, ինքն իր բազմանդամ ընտանիքով սեղմում էր իր միւս սենեակում» [19; 65]:

Տեղավորումից և ստացած առաջին տպավորություններից հետո հայրենադարձներին սպասվում էր ինտեգրման բարդ և դժվարին ճանապարհ՝ կենցաղային հարցերից մինչև նոր իրականության և աշխարհայացքի ընկալում: Հոգեբանական տեսանկյունից հայրենադարձների անցած ճանապարհը փուլայնացնելու դեպքում հարմարվելու առաջին շրջանը կարելի է բնութագրել որպես մերժման փուլ: Այս փուլում նրանց համար խորթ էր գրեթե ամեն ինչ: Այսպես՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից առաջնային խնդիր էր դիտվում հայրենադարձների շրջանում քաղաքական-մասսայական աշխատանքների անցկացումը, նրանց՝ սոցիալիստական ու կոմունիստական գաղափարներով վերադաստիարակությունը: Հայրենադարձներին խորհրդային իրականության մեջ ներգրավելու համար կարևոր գործառույթ էր վերապահված կուսակցական կազմակերպությունների սկզբնական օղակներին, ինչպես նաև խորհրդային, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպություններին: Հայրենադարձների համար դասախոսություններ էին կազմակերպվում «Վ. Ի. Լենինի կենսագրությունը», «Միջազգային դրոշման մասին», «ՄՍՌՄ քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները», «Սովետական հայրենասիրության մասին» և նմանատիպ այլ թեմաներով [22]: Մասնավորապես ԼԿԵՄ կոմիտեներին հանձնարարվում էր բնակավայրերում և աշխատանքի վայրերում ներգաղթյալ երիտասարդության համար պարբերաբար գրույցներ ու զեկուցումներ կազմակերպել «Ինչ տվեց սովետական իշխանությունը երիտասարդությանը», «Սովետական Միության և բոլշևիկների պարտիայի հոգատար վերաբերմունքը երիտասարդության նկատմամբ» և այլ թեմաներով [11, թ. 36]: Ավելին, շրջանային թերթերից մեկում տպագրված հոդվածում խորհրդային նոր քաղաքացիների մեջ քարոզչական-մասսայական աշխատանքը կազմակերպելու, նրանց ամենօրյա մշակութային-կենցաղային հարցերով զբաղվելու գործը համարվում էր պատվավոր աշխատանք [22]: Այդ աշխատանքներին էին լծված կոմունիստ ազիտատորների խմբերը:

Այս միջոցառումները հայրենադարձների համար, մեղմ ասած, այնքան էլ սրտամոտ չէին: Ավելին, տարբեր առիթ-պատրվակներով նրանք խուսափում էին այդ դասընթացներին, դասախոսություններին մասնակցելուց: Դա առավել տհաճություն էր պատճառում արվեստի ներկայացուցիչներին, որոնց մեծամասնությունը չունեին հիմնավոր կրթություն, չէր հարում որևէ կուսակցության և անգամ քաղաքականությամբ չէր հետաքրքրվում: Դրան գումարվում էր նաև դասախոսություններն արևելահայերենով ներկայացվելու հանգամանքը, որը շատ շուտ հոգնացնում և ձանձրացնում էր նրանց: Օրինակ՝ 1946 թ. Բեյրութից ընտանիքով Հայաստան ժամանած նկարիչ Հարություն Կալենցը շատ դժվարությամբ էր մասնակցում այդ դասընթացներին և մի օր նույնիսկ քննություններից մեկի ժամանակ, երբ նրան հարցնում են, թե «այս վերջին պատերազմին ով էր Սովետական Միության վրա հարձակվողը», նա պատասխանում է. «Դեմոկրատական Գերմանիան»: Այդ պատասխանը ոչ միայն զավեշտի թեմա է

դառնում, այլև հասնում է մինչև Հայկոմկուսի կենտրոն [6; 71-72]: Նմանատիպ երևույթների հանդիպում ենք նաև հետագայում: Այսպես՝ 1960-ականներին հայրենիք վերադարձած և Հրազդան քաղաքում հաստատված հայերի շրջանում տարվող մշակութային-մասսայական աշխատանքներին վերաբերվող մի զեկուցագրում արձանագրվում էր. «Անբավարար է հայրենադարձների մասնակցությունը «Լենինը հավերժ մեզ հետ է» ժողովրդական համալսարանի պարապմունքներին» [10, թ. 2]: Նման բովանդակությամբ փաստաթղթերը բազմաթիվ են:

Ի դեպ, հայրենադարձների շրջանում քաղաքական-քարոզչական աշխատանքներ իրականացնելու հարցում համանման պասիվություն էին հանդես բերում նաև կոմունիստ ազիտատորները, ովքեր կուսակցության հրահանգով նախապես մշակված հարցադրումներով հաճախակի այցելում էին հայրենադարձների տները: Ասվածի վառ օրինակ էր հայրենադարձ Սայենի Պալյանի բնակարան եկող դպրոցի ուսմասվար, ազիտատոր Սիրուշը, ով, պարբերաբար հիշեցնելով կապիտալիստական իրավակարգի համեմատ սոցիալիստականի առավելությունների մասին, ի վերջո, վստահելով հայրենադարձին, առաջարկում է. «Շատ եմ խնդրում, եթե պարտիայից մարդ գայ ու հարցնի «Ազիտատոր Սիրուշը գալի՞ս է», պատասխանեցեք «Այո», իսկ ես չեմ գալու: ... Ի՞նչ կարիք կայ, որ ես ձեզ ժամերով զբաղեցնեմ՝ ասելու համար այնպիսի բաներ, որոնց ոչ դուք էք հաւատում եւ ոչ էլ ես. սակայն պարտիայի պարտադրանքով հարկադրուած եմ խօսելու, դուք էլ՝ լսելու ինձ: Սա ho արտասահման չի: Դուք այստեղ էք եւ ամէն ինչ տեսնում էք ...» [19; 89]:

Խորհրդային իրականությանն ինտեգրվելու հարցում հայրենադարձների առջև ծառայած խոչընդոտների թվում էր ռուսաց լեզվին չտիրապետելը: Կապ չունենալով, թե տվյալ անձը քանի լեզու գիտեր, եթե ռուսերեն չգիտեր, նրա համար ամեն տեղ բարդություն կար: «Հայերենով առաջ գնալ չի լինի» տարածված կարծիքը թևածում էր ամբողջ Հայաստանով մեկ: Հայրենադարձների համար դժվար էր համակերպվել այն մտքի հետ, որ պետք է ապրեն մի երկրում, ուր խոսում են մայրենիից տարբեր՝ իրենց անհասկանալի լեզվով. այն պարագայում, երբ նրանց մի մասը լեզվապահպանման խնդիր ուներ: Հայրենադարձ ուսանողների մոտ ռուսաց լեզվի ուսուցման ընթացքն ավելի արագ էր տեղի ունենում, քանի որ ուսուցանվող գրականությունը գրեթե ամբողջությամբ ռուսերենով էր: Նրանց համար բուհերում կազմակերպվում էին անհատական արագացված պարապմունքներ: Այդ հարցում նրանց օգնում էին նաև տեղացի երիտասարդները [21]: Հայրենադարձ Սուրեն Բուրսայանի կարծիքով՝ ռուսերենը նույնիսկ թեև ոչ բարեհնչյուն, սակայն ճկուն և հարուստ էր [3; 33]: Սակայն շատ դեպքերում լեզվի չիմացությունը հայրենադարձներին այնքան էր կաշկանդում, որ թաքցնում էին այդ փաստը՝ «անգրագետ» չպիտակավորվելու համար [19; 92]: Լեզվի չիմացությունը երբեմն նույնիսկ թուրփիմացություններ էր առաջացնում, որը կամ վեճի ու կռվի առիթ էր դառնում, կամ էլ ծիծաղելի իրավիճակի հանգեցնում: Ահա այդպիսի մի իրավիճակ էր ստեղծվել

ներգաղթյալներին ընդունող պաշտոնյայի և մի հայրենադարձի միջև, ով ռուսերեն «կարավատ-մահճակալ»-ը հասկացել էր ֆրանսերեն «կրավատ-փողկապ», որը հետագայում ծիծաղելի մանրապատում էր դարձել [3; 38]:

Ինտեգրման փուլում խոչընդոտ էին հանդիսանում նաև տեղացիների և հայրենադարձների միջև եղած տարբերությունները: Առաջին պատնեշը, որով սահման էր գծվում այդ փոխհարաբերություններում, հայրենադարձներին՝ տեղացիների տված «ախպար» անվանումն էր: Երբեմն որպես փոխհամաձայնեցում նրանց կոչում էին «նորեկներ»: Դա կարծես մեղմացնում էր իրավիճակը: Նույնիսկ թաղամասեր կային առանձնացված, որոնք տեղացիները կոչում էին «Ախպարների թաղամաս» կամ «Ախպարաշեն»: Հետաքրքիր է, որ «ախպար» բառի իմաստը իրենք՝ հայրենադարձները յուրովի էին բացատրում: Ոմանք բացատրվում էին, որ բառը «աղբ» բառից է գալիս [18], ոմանց համար արևմտահայերեն «եղբայր» բառն էր [14]: Դա գալիս էր իրավիճակին հայրենադարձների՝ իրենց տեսանկյունից դիտելու ցանկությունից:

Տեղացիներին խորթ էր հայրենադարձների առօրյայի շատ մանրամասներ՝ սուրճ խմելու մշակույթը, ուտեստները, հագուստը, և դա հանգեցնում էր նրան, որ տեղացի-հայրենադարձ ամուսնություններ ոչ միայն շատ հազվադեպ էին տեղի ունենում, այլև 2 հատվածները խուսափում էին իրար հետ շփվելուց: Կահիրեից հայրենադարձված Անի Ամսեյանը պատմում է. «լսելով երբեմն, որ եթե հայրենադարձը ամուսնանում էր տեղացի որևէ մեկի հետ, ընտանիքում պրոբլեմ էին ունենում, ինքս իմ մեջ որոշել էի չամուսնանալ տեղացի տղայի հետ: Եվ հայրենադարձի հետ ամուսնացա» [1]: Հայրենադարձների մոտ կար նաև տարածված մի թեզ. «տեղացուց աղջիկ բեր, բայց տեղացուն աղջիկ մի տուր»: Դրանով նրանք շեշտում էին այն հանգամանքը, որ տեղացիները «հարս լավ չէին պահում»: Ամուսնության թեման բավական նուրբ հարց էր նաև հենց հայրենադարձների մոտ: Բեյրութահայր ձգտում էր ամուսնանալ բեյրութահայի հետ, հունահայր՝ հունահայի, և ոչ հակառակը: Դա կենցաղամշակութային անհարմարություններ էր ստեղծում:

Այս ամենին զուգահեռ՝ հայրենադարձները փորձում էին ընկալել նոր իրականությունը, իրենց մատուցված նոր աշխարհայացքը, հասկանալ «սովետ» ասվածի իմաստը, հարմարվել նոր կենցաղին ու բարքերին: Հարմարվելու շրջանը հատկապես արագ ընթացավ երիտասարդների մոտ, որոնց մի մասը, մոռանալով սկզբնական փուլում առաջ եկած դժվարությունները, նոր միջավայրում փորձեց նոր կյանք կառուցել: Այս կամ այն երևույթի կամ հարցի վերաբերյալ երիտասարդների տեսակետների փոփոխությունը տեղի էր ունենում աստիճանաբար, բայց երբեմն՝ ենթազիտակցաբար: Այնպես, որ նրանք էլ չէին կարողանում բացատրել այդ փոփոխության պատճառը: Այդ մասին պատկերավոր գրում է Սուրեն Բուրսայանը. «... Եվ որքան եղավ իմ զարմանքը, երբ մի քանի տարի հետո հանկարծ տեսա, որ ինձ համար էլ արդեն գոյություն չունի ազատության գաղափարը: Վիրահատական այդ գործիքի գորությունը զգացի այն ժամանակ, երբ մայիսմեկյան կամ նոյեմբերյան

շքերթների՝ Ստալինի նկարը ձեռքիս, դեռևս առանց հավատի, բայց այնուամենայնիվ բնական համարեցի ձայնս միացնել երկիր-երկինք դրդացող համաժողովրդական բոցաշունչ ուռուռուսաա-ին» [3; 70]:

Նման մի իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Եգիպտոսից հայրենադարձված Ժողեֆի մոտ, ով մի օր հասկացավ, որ հայրենիք վերադառնալուց հետո իր կյանքի ամենաերջանիկ օրը դա «փեչի (վառարանի) ու կերոզազի (նավթավառ)» գնումն էր եղել [16; 155]:

Հայրենադարձների մի մասը սկսեց շատ արագ յուրացնել նաև խորհրդային քաղաքացիների շրջանում բավական խորը արմատներ գցած «կենցաղային կոռուպցիան», այսպես կոչված «տանելու արվեստ»-ը: Ընդ որում՝ դա չէր բնութագրվում որպես գողություն, այլ մեկնաբանվում էր հետևյալ պարզ նախադասությամբ. «պետք է, պիտի տանես» [15; 28]: Ահա, թե ինչպես է այդ «արվեստը» յուրացնելու գործընթացը մեկնաբանում Հունաստանից հայրենադարձված Օննիկ Խաչատրյանը. «Կօշիկի գործարանը ձեռարար կ'աշխատիմ: ...Օր մը պատահաբար, աշխատանքի վերջավորութեան տեսայ, իմ դագգահի դիմացը ձեռարար Արտաշը գուլպաների մէջ բաներ մը կը տեղավորէ, մեղաւորի զգուշութեամբ:... Մեզի համար այս ամօթալի երեւոյթին վրայ ամբողջ շաբաթ մը մտածեցի ինչպէս կատարեմ նոյնանման գողութիւն:... Առաջին օրը դողով ու վախով 3 գոյգ կօշիկի երեսացու կաշի դուրս հանեցի: Ամբողջ գիշեր չկրցայ քնանալ:... Հիմա արդէն լաւ եմ, ապրուստի մղձաւանջ չունիմ» [2; 79-80]: Ասվածից երևում է, որ հայրենադարձ Օննիկը ոչ միայն հաղթահարել էր տանջող մտքերն ու վախը, հարմարվելու մասնակից դարձել հանրայնորեն դատապարտելի չհամարվող գործընթացներին, այլև իրեն զգում էր երջանիկ և բավարարված: Իսկ հայրենադարձ Հակոբ Ճղյանը որպես այդ ամենի արդարացում օրինակ էր բերում հետևյալ ժողովրդական առածը. «Երբ գնում ես մի ուրիշ քաղաք, և այդ քաղաքի բնակիչների աչքի մեկը կույր է, դու ևս փակիր քո աչքի մեկը, որպեսզի նմանվես նրանց» [15; 35]: «Բոլորն անում են, դու էլ պետք է անես» կոլեկտիվ հոգեբանությամբ հայրենադարձները փորձում էին առաջնորդվել նաև կենցաղում: Դրա վառ օրինակ է կյուրինցի հայրենադարձ Միհրան Մենդիլյանը, ով փողոցում տեսնելով, որ բոլորը խանութի մոտ հերթ են կանգնել, ինքն էլ է կանգնում: Երբ հերթը հասնում է իրեն, պարզվում է, որ տակառի մեջ մանրացված ու թթու դրած կաղամբ են վաճառում՝ բորջի համար: Հայրենադարձը այդ փաստից շատ է զայրանում, քանի որ չէր կարծում, թե մարդը կարող է ժամեր շարունակ հերթ կանգնել ընդամենը թթու դրած կաղամբի համար [15; 36]:

Հայրենադարձները հանդիպեցին նաև Խորհրդային Հայաստանում արմատներ գցած մեկ այլ արատավոր երևույթի՝ կաշառքի հետ: Կաշառքը խորհրդային քաղաքացին փոխարինում էր «մաղարիչ» մեղմացուցիչ բառով: «Մաղարիչ»-ով կարելի էր ընդունվել Համալսարան, բարձրացնել պաշտոնը, լուծել զանազան մեծ և փոքր հարցեր: Պետք է նշել նաև, որ այդ երևույթին հանդիպում ենք ոչ միայն 1940-

1950-ական թվականներին, հետագա տարիներին: Այսպես՝ 1969 թ. ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի բաժնում արձանագրված գործերից մեկում Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման ու տեղավորման կոմիտեի Աբովյան քաղաքի տեսուչ Մայիս Միմոյանը մեղադրվում էր բնակարանների բաշխման իրեն տրված լիազորությունները խախտելու, «մադարիչ»-ի անվան տակ հայրենադարձներից կաշառք վերցնելու և անօրինական ճանապարհով նրանց տարբեր հարկերում բնակարաններ տրամադրելու մեջ [12; 135 և շրջ.]:

Միանշանակ չենք կարող փաստել, որ խորհրդային իրականության մեջ ապրողներին բնորոշ վերը նշված երևույթներն ամբողջությամբ խորթ էին հայրենադարձների համար: Կային նաև վատ վարքագիծ դրսևորող անձիք, որոնք երբեմն չէին գործում հանգամանքների ազդեցությամբ: Դրանցից էր Մովսես Բազարյանի նամակներում հիշատակվող Հունաստանից ներգաղթած Կարպիս Պետրոսյանը, ով Աթենքի շրջանում ապօրինի աստամնաբուժությամբ էր զբաղվել: Փախչելով ոստիկաններից՝ նա ներգաղթում է Հայաստան, որից հետո սկսում է համագործակցել պետական անվտանգության մարմինների աշխատակիցների հետ: Նա ոչ միայն սկսում է մատնել ներգաղթողներին, այլև իր ստացած աստամնաբուժարանի սենյակները տրամադրում է ՊԱԿ-ի աշխատակիցներին՝ հանդիսանալով սիրային հանդիպումների միջնորդ [2; 136-137]: Իսկ ներգաղթյալ Վահան Դաքեայանը օգտագործելով իր բանաստեղծի և հասարակական գործչի հռչակը, 1947-1949 թթ. ողջ ընթացքում նամակներ է գրում արտասահմանյան հայկական թերթերում՝ ներկայացնելով իր և հայրենակիցների ճոխ կենցաղն ու Հայաստանի դրախտավայր լինելը: Արդյունքում նրան տրամադրվեց հողամաս՝ քաղաքի հարմարավետ մասում և շինանյութ՝ երկհարկանի բնակարան կառուցելու համար: Ապա նաև Հայպետհրատում նշանակվեց խմբագիր [2; 163]:

Այսպիսով, ընդհանուր գծերով ներկայացնելով հայրենադարձների տեղավորման և ինտեգրման ընթացքում առաջ եկած խնդիրներն ու դժվարությունները, կարելի է փաստել, որ հայրենադարձության կազմակերպման ինչպես նախապատրաստական, այնպես էլ հետագայում նրանց տեղավորման ընթացքում որևէ ձևով հաշվի չէր առնվել նրանց կենցաղամշակութային ու հոգեբանական առանձնահատկությունները: Արդյունքում՝ հայրենադարձության առաջին փուլում ներգաղթյալների մոտ ձևավորվել էր հոգեբանական և ֆիզիկական անհարմար վիճակ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Անի Ամսեյանի հարցազրույցը, <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/ani-amseyan> (այցելությունը՝ 06.02.2020):

2. Բագարյան Մ., Նամակներ Սովետական «դրախտից» (ներգադրի և ներգաղթողների մասին), Երևան, 1996, 287 էջ:
3. Բուրսալյան Ս., Ամորձատված սերունդ, Լոս-Անճելըս, 1993, 356 էջ:
4. Դավթյան Դ., Չխամրող հուշեր, Լոս Անջելես, 2007, 512 էջ:
5. Էմիլիա Օհանյանի հարցազրույցը, <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/emilya-ohanyan> (այցելությունը՝ 29.01.2020):
6. Կալենց Ա., Ներիր ինձ Հարություն, Երևան, 1997, 208 էջ:
7. ՀԱԱ, Արարատի մարզային մասնաճյուղ (ԱՄՄ), ֆ. 135, ց. 1, գ. 17:
8. ՀԱԱ, Կոտայքի մարզային մասնաճյուղ (ԿՄՄ), ֆ. 1, ց. 2, գ. 36:
9. ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 64, գ. 67:
10. ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 20, ց. 4, գ. 367:
11. ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 10:
12. ՀԱԱ, ֆ. 30, ց. 33, գ. 15:
13. Հայրենադարձ Վահան Քամալյանի հուշերից (12.09.2018):
14. Հարություն Քեհեյանի հարցազրույցը, <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/harutyun-keheyan-1> (այցելությունը՝ 06.02.2020):
15. Ճղյան Հ., Զսպված ըմբոստության ուշացած խոստովանանք, Երևան, 1994, 168 էջ:
16. Մարիկյան Մոնա-Մարիան, Հույսը գորավիզ, ընտանեկան ճակատագիր, Երևան, 2011, 332 էջ:
17. Էմիլյա Օհանյանի հարցազրույցը, <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/emilya-ohanyan> (այցելությունը՝ 29.01.2020):
18. Մարտիրոս Գյուլդերյանի հարցազրույցը, <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/martiros-gyowlderyan> (այցելությունը՝ 29.01.2020):
19. Պալեան Ս., Յուշեր ստալինեան օրերից, Լոս Անճելըս, 1988, 202 էջ:
20. Սարգսյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. հայրենադարձը, Երևան, 2014, 286 էջ:
21. «Ավանագարդ», 18 հուլիսի, 1947:
22. «Նոր Կյանք», 10 մայիսի 1948, N 18:
23. «Նոր Կյանք», 7 հոկտեմբերի 1948, N 39:

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ ПРИЕМА РАЗМЕЩЕНИЯ И ИНТЕГРАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Амо Сукиасян, Гаяне Газарян

Ключевые слова: Репатрианты, местные жители, процесс размещения, восприятие мировоззрения, бытовые споры, взятка

1946-1948-ые годы ознаменовались иммиграцией десятков тысяч армян в Советскую Армению. В истории это осталось как Великая репатриация. В организационной работе Великой репатриации имеют большое значение вопросы размещения репатриантов, их жилья, основные условия жизни и проблемы интеграции. В статье рассматриваются проблемы и трудности, возникающие при размещении и интеграции репатриантов. Обсуждение таких явлений важно с точки зрения освещения некоторых вопросов истории повседневной жизни Советской Армении.

SUMMARY
FROM THE HISTORY OF RECEPTION OF ACCOMMODATION AND
INTEGRATION OF REPATRIANTS IN SOVIET ARMENIA

Hamo Sukiasyan, Gayane Gazaryan

Keywords: Repatriates, local residents, localization process, perception of worldview, domestic disputes, bribe.

The years 1946-1948 were marked by the immigration of tens of thousands of Armenians to Soviet Armenia. In the Armenian history, this remains as the Great Repatriation. In the organizational work of the Great Repatriation, issues of the placement of repatriates, their housing, basic living conditions and integration problems were of great importance. The article discusses the problems and difficulties encountered in the placement and integration of returnees. The discussion of such phenomena is important from the point of view of covering some questions of the history of everyday life of Soviet Armenia.